

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΙΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, 1993-2010¹: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Ελένη Δρακάκη²

Εισαγωγή

Η διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης³ και είχε ως αντικείμενο το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα την περίοδο του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας. Μεθοδολογικά, εφαρμόστηκε η προσέγγιση της Πολιτικής Οικονομίας ή διαφορετικά επιλέχθηκε το Κριτικό παράδειγμα στην Οικονομική Γεωγραφία, το οποίο και θεωρήθηκε ότι μπορεί να προσφέρει μία εναλλακτική κατανόηση και περιγραφή των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα σε ένα δεδομένο «καθεστώς ανάπτυξης».

Πιο συγκεκριμένα, σκοπός της εργασίας υπήρξε η διερεύνηση και ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στο δομικό μετασχηματισμό της οικονομίας και στην άνιση περιφερειακή ανάπτυξη για μία ιστορική περίοδο που ξεκινά από το 1993, το πρώτο έτος από την εφαρμογή της Συνθήκης του Μάαστριχτ και την αρχή της ανόδου του ρεύματος του «εκσυγχρονισμού» (ΠΑΣΟΚ) και φτάνει ως το 2010, δηλαδή ως την δημοσιονομική και οικονομική κρίση που επισφραγίζεται στην Ελλάδα με το δανεισμό και την υπογραφή του 1^{ου} Μνημονίου με τους

ευρωπαϊκούς θεσμούς και το ΔΝΤ. Η χωρική – οικονομική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα γίνεται κατανοητή ως ένα από τα μεγάλα και κρίσιμα προβλήματα της Πολιτικής Οικονομίας και η ανάπτυξη ως φαινόμενο ιστορικό και γεωγραφικό. Ταυτόχρονα επιλέγονται τρεις άξονες ανάλυσης σχετικά με α) το ρόλο του κράτους και των θεσμών β) τις αναδιρθρώσεις στις περιφέρειες και συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές γ) την παραγωγή ως οικονομική δραστηριότητα και κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.

Η ανασύνθεση, συγκέντρωση και μελέτη διάσπαρτου υλικού που συμπεριλάμβανε στατιστικά στοιχεία, δημοσιεύματα, νομικά κείμενα και κείμενα πολιτικής, επιστημονική βιβλιογραφία και συνεντεύξεις, ανέδειξε εκτός από μία εναλλακτική μορφή του περιφερειακού προβλήματος και τον τρόπο με τον οποίο το κράτος και η κεντρική πολιτική εργάστηκε σε ότι αφορά τη διαχείριση του. Αυτό που προκύπτει είναι κυρίως ότι το ζήτημα της περιφερειακής ανάπτυξης στις διάφορες μορφές του στις χωρικές κλίμακες συνεισέφερε στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στην εκτόνωση των εντάσεων και αντιφάσεων που ενείχε ο ριζικός μετασχηματισμός της οικονομίας, οι οποίες αν δεν αναχατίζο-

1. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο: Ιούλιος 2015.

2. Δρ. Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, e-mail: elina.drakaki@gmail.com.

3. Με επιβλέπων Καθηγητή το Γιώργο Σταθάκη και λοιπά μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, τους Καθηγητές Ηλία Κουρλιούρο και Λόη Λαμπριανίδη.

νταν θα έφερναν ενδεχομένως το σύστημα ωρίτερα στην κρίση.

Μία κριτική διερεύνηση του περιφερειακού προβλήματος

Η Κριτική Οικονομική Γεωγραφία μπορεί να στοιχειοθετηθεί πρώτα απ' όλα, ως μετεξέλιξη της ριζοσπαστικής Οικονομικής Γεωγραφίας και ως κατεξοχήν προσανατολισμένη στην παράδοση της Πολιτικής Οικονομίας, με καταβολές σε μαρξιστικές, νεομαρξιστικές και μεταμαρξιστικές ιδέες και θεωρήσεις (βλ. και Κουρλιούρος, 2009). Μετά το 1990 σε μία νεότερη εκδοχή, ενσωματώνονται ιδιαίτερα επιδράσεις από το κίνημα του μεταμοντερνισμού στις κοινωνικές επιστήμες, ενώ η έρευνα τροφοδοτείται παράλληλα από τις εξελίξεις στο καθεστώς της παγκοσμιοποίησης, της χρηματιστικοποίησης και της νεοφιλελευθεροποίησης των οικονομικών θεσμών. Από αυτή την άποψη, το ενδιαφέρον στρέφεται σε προβληματισμούς που αφορούν το ρόλο του κράτους, τη ρευστότητα των συνόρων, τη δικτύωση, την οικονομική αλλαγή και την απουλοποίηση των οικονομικών σχέσεων στον γεωγραφικό χώρο κ.ά..

Μέσα στα μείζονα προβλήματα της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας, το «περιφερειακό» αποτελεί ιστορική βεβαιότητα που εκτιμάται στο πλαίσιο της διατριβής ότι μπορεί να δεχτεί περαιτέρω ερμηνείες ειδικά σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Η βιβλιογραφία γύρω από το θέμα είναι εκτενής και υπάρχει πλήθος μελετών, ωστόσο όλες οι προσεγγίσεις περιορίζονται σε μία κοινή μεθοδολογία και εργαλεία στη βάση της περιφερειακής οικονομικής ανάλυσης (οικονομικά της συσσώρευσης, νέες θεωρίες της μεγέθυνσης) και στην αναζήτηση κατά βάση ποσοτικών αποτελεσμάτων, αποκλίσεων, ανισοτήτων και γεωμετρικών κανονικοτήτων στην κατανομή της ανάπτυξης. Στο πλαίσιο

αυτό, και δεδομένου ότι από την άλλη πλευρά, η γεωγραφική προσέγγιση εστιάζει σε τοπικές μελέτες και στις τοπικές αγορές εργασίας, αγνοείται η διαλεκτική δυναμική αλληλεπίδραση χώρου-κοινωνίας ή οι πολυδιάστατες συνέπειες της πολιτικής, είτε ως θεσμική ρύθμιση είτε ως σχέσεις άνιση εξουσίας, σε μία ολοκληρωμένη και σφαιρική θεώρηση του ελληνικού περιφερειακού προβλήματος.

Στη συγκεκριμένη διατριβή αφετηρία αποτελεί η αρχή της ανισοροπίας στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος, και η άνιση ανάπτυξη, όπως και η υπόθεση ο τόπος και η περιφέρεια δε συνιστούν σαφώς προσδιορισμένα εδάφη, αλλά δυναμικά και μεταβαλλόμενα σε αλληλεξάρτηση και αμφίδρομη σχέση με άλλες γεωγραφικές κλίμακες (π.χ. Massey, 1984). Αντικείμενο αποτελεί τελικά το πρόβλημα της άνιση ανάπτυξης μεταξύ ρευστών και ανολοκληρωτών περιφερειακών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων ως αναπόσπαστο πρόβλημα της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας.

Από τη δεκαετία 1990, η ελληνική οικονομία γνωρίζει ένα θεμελιώδη μετασχηματισμό στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης που έχει άμεσες και σημαντικές συνέπειες στη μορφή και τα χαρακτηριστικά του εγχώριου περιφερειακού προβλήματος. Το τελευταίο ανάγεται σε ένα υπερκείμενο πλαίσιο προγραμματισμού και διακανονισμού και αντιμετωπίζεται με την εναρμόνιση της εθνικής με την κοινοτική πολιτική, η οποία και προσφέρει τη μεγάλη πλειοψηφία των χρηματοδοτικών πόρων για δημόσιες επενδύσεις και επενδύσεις στο πεδίο της περιφερειακής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, η αναδιάρθρωση σε τομείς και κλάδους της παραγωγής, η νομισματική ενοποίηση, η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων, η αλλαγή μοντέλου οικονομικής πολιτικής επαναπροσδιορίζουν τη γεωγραφία της παραγωγής

και της εργασίας και φέρνουν αναδιατάξεις στο ελληνικό σύστημα των πόλεων, ενισχύοντας τις τάσεις συσσώρευσης γύρω από την Αθήνα και λίγα κέντρα που εξασφαλίζουν οικονομίες συγκέντρωσης (agglomeration economies). Στο πλαίσιο αυτό, η «γεωγραφία έχει σημασία» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (βλ. και Massey et Allen, 2001) και ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας. Ορισμένες κρίσιμες ερμηνευτικές παράμετροι που ξεχωρίζουν είναι οι μετακινήσεις πληθυσμού και οι χωρικές, δημογραφικές και κλαδικές αναδιρθρώσεις στην αγορά εργασίας σε διαφορετικές συνθήκες ανάμεσα στα κέντρα και στην περιφέρεια, η άνοδος φιλελεύθερων πολιτικών στις ισχυρές οικονομίες και στα βορειοδυτικά κράτη της Ευρώπης (που συμπαράσχει την αλλαγή παραδείγματος στην ΕΕ), οι εξελίξεις στις χώρες της Βαλκανικής και στην ΕΕ (που μετατρέπουν τη χώρα σε εν δυνάμει κέντρο της νέας οικονομίας τη δεκαετία 2000), η χωρική απελευθέρωση των εμπορικών σχέσεων και οι αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας κ.ά..

Στη διατριβή, ο μετασχηματισμός του περιφερειακού προβλήματος καταρχήν τίθεται στο πλαίσιο των μεταβολών που γνωρίζει η ελληνική οικονομία. Πρώτα, καταγράφονται οι μεταβολές σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη και δείκτες ανάπτυξης (ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ, απασχόληση, επενδύσεις), αναλύεται το φαινόμενο της ταχείας τριτογενοποίησης και η απαξίωση και περιθωριοποίηση της παραγωγικής οικονομίας στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα και αποσαφηνίζεται το μοντέλο μίας νέας αναπτυξιακής πολιτικής που στηρίζεται σε μία ευρεία πολιτική-κοινωνική συναίνεση υπέρ μίας φιλελεύθερης διαχείρισης της οικονομίας και αποφάσεων και γεγονότων «εθνικού σκοπού» (ένταξη στο ευρώ, ολυμπιακοί αγώνες) όπως αυτά εκφράζονται μέσα από

το ιδεολογικό-πολιτικό υπόδειγμα του «εκσυγχρονισμού». Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται και αξιολογείται και μία λανθάνουσα και αντιφατική στρατηγική πίσω από τις πολιτικές του κράτους για την προώθηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας σε διεθνές πλαίσιο. Στη συνέχεια, αναλύονται οι μεταβολές στα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη στις περιφέρειες (προϊόν, απασχόληση, επενδύσεις) ανά τομέα παραγωγής (πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή) αλλά και στο σύνολο των τομέων, ενώ ακόμα, παρουσιάζονται κρίσιμες ποιοτικές διαστάσεις στην χωρική-οικονομική-κοινωνική αναδιάρθρωση. Τα παραπάνω αποκαλύπτουν την εξέχουσα δυναμική και τη δεσπόζουσα επιρροή της Αθήνας και της Αττικής και μίας ευρύτερης χωρικής ζώνης γύρω από αυτή (νησιά Ν. Αιγαίου, Στ. Ελλάδα), καθώς και μία εναλλακτική μορφή του περιφερειακού προβλήματος που περιγράφεται μέσα από μία τυπολογία περιοχών ανάπτυξης, συντήρησης και καθυστέρησης.

Εξαιρετική σημασία στην εξέλιξη του περιφερειακού προβλήματος έχει η ασκούμενη πολιτική. Έτσι, διερευνάται ο χαρακτήρας της κεντρικής ρύθμισης του περιφερειακού προβλήματος, πρώτα οι ευρωπαϊκές κανονιστικές κατευθύνσεις και ο αναπτυξιακός περιφερειακός προγραμματισμός των τελευταίων δεκαετιών στην Ελλάδα και αναγνωρίζονται οι χωρικές διαστάσεις σε εγχώριες τομεακές πολιτικές. Αυτά φανερώνουν ότι υπάρχει μετακίνηση στις αρχές και τις αξίες της περιφερειακής πολιτικής και υποδεικνύουν ένα νέο πρότυπο παρέμβασης για την περιφερειακή ανάπτυξη που χαρακτηρίζεται από μία οριζόντια πολιτική για τη βιομηχανική ανάπτυξη, επιχειρηματικές πολιτικές για τις πόλεις και τις περιφέρειες, με σκοπό την εδαφική ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα και μία ενεργητική χωροταξική πολιτική που προ-

σαρμόζεται για να εξυπηρετεί και αυτή την ταχεία μεγέθυνση της οικονομίας και λιγότερο την ισορροπία στο χώρο και την αειφορία.

Ειδικά σε σχέση με την Πρωτεύουσα, ορισμένα παραδείγματα («στιγμιότυπα» και τοπικές ιστορίες ανάπτυξης) εξηγούν περαιτέρω τον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό. Τελικά η πολιτική οικονομία της περιφερειακής ανάπτυξης τοποθετείται στη βάση ενός σχήματος ισορροπίας όπου με επίκεντρο το κράτος, αναμετρώνται δυνάμεις και πολιτικές ανάμεσα σε βασικούς δρώντες, όπως γεωγραφικές κλίμακες οργάνωσης της οικονομίας (ΕΕ-περιφέρειες) και συντελεστές της παραγωγής και κοινωνικές τάξεις (εργασία-κεφάλαιο) και συνδέονται αμφίδρομα δύο διαφορετικοί χώροι, ο οικονομικός και ο εδαφικός, με σκοπό την αναπαραγωγή της συσσώρευσης.

Συμπεράσματα και κεντρικό επιχείρημα

Τελικά από τα παραπάνω διαπιστώνεται μία δεδομένη σχέση μεταξύ της παραγωγικής αναδιάρθρωσης που συντελείται στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας και στις περιφέρειες που εμφανίζονται ως ανοικτά και ανολοκλήρωτα συστήματα, σε σχέσεις συνεργασίας και αντιπαράθεσης και αναδύονται τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά του οικονομικού μετασχηματισμού προς τις υπηρεσίες. Παράλληλα, γίνεται μία εναλλακτική σύνθεση για την ερμηνεία των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα την περίοδο 1993-2010, στη βάση της Κριτικής Γεωγραφικής προσέγγισης και θεωρητικών σχημάτων που άπτονται της γεωγραφίας της άνισης ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, ερμηνεύεται ο μετασχηματισμός μέσα από θεωρίες αναφορικά με α) την παραγωγή του χώρου (Lefebvre, 1974), β) τη συσσώρευση και απαξίωση μέσω υφαρπαγής και

την άνιση γεωγραφία της καπιταλιστικής συσσώρευσης (Harvey, 2006α/-2006β), γ) τα διαφορετικά μονοπάτια και τις παράλληλες τροχιές στις οποίες κινούνται διαφορετικά τοπικά παραγωγικά συστήματα και τοπικές κοινωνίες μέσα στο συνολικό σύστημα του εθνικού χώρου, πάντα σε αλληλεξάρτηση με το παγκόσμιο (π.χ. Allen et al., 1998, Massey, 2007).

Το κεντρικό επιχείρημα δομείται γύρω από την θέση ότι το περιφερειακό πρόβλημα ενείχε αμφίδρομη κανονιστική λειτουργία. Όπως προκύπτει η γρήγορη ανάπτυξη την περίοδο του «εκσυγχρονισμού» και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μέχρι την κρίση, συνοδεύονταν από μία συγκεκριμένη μορφή του περιφερειακού προβλήματος και μία ανάλογη πολιτική και οικονομική ρύθμιση, έτσι ώστε αυτό να συμπληρώνει τις προϋποθέσεις ενός συγκεκριμένου αναπτυξιακού μοντέλου, που στηρίζεται στις υπηρεσίες, στην απελευθέρωση των οικονομικών συναλλαγών και στην διεθνική ολοκλήρωση των θεσμών κι έχει ως στόχο την οικονομική σύγκλιση στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Αν και δεν αμφισβητείται η θετική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων σε συγκεκριμένους δείκτες, αμφισβητείται η απλούστευση ότι η παραπάνω εξηγεί απόλυτα την ουσία, τα αίτια ή τις συνέπειες του περιφερειακού προβλήματος στην Ελλάδα.

Η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου ειδικά, όπως και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτικού συστήματος βρίσκεται να είναι καθοριστική. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση, καθώς αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε αρχές χωρικής δικαιοσύνης και ανταγωνιστικότητας, θέτει εν τέλει ανεπανάληπτες και σημαντικές ευκαιρίες, αλλά μαζί δεσμεύσεις και περιορισμούς στην άσκηση των πολιτικών και στην διαδικασία της εγχώριας ανάπτυξης, ειδικά σε ότι αφορά τις περιφέρειες (βλ. και Χατζημιχάλης, 2012).

Παράλληλα όμως θεωρείται ότι το πολιτικό σύστημα λαμβάνει άκριτα αποφάσεις, που καθορίζουν μακροπρόθεσμα την οικονομική γεωγραφία της χώρας χωρίς να υπάρχει μακρόπνοο και συγκροτημένο στρατηγικό σχέδιο για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη και διατηρώντας ακέραιες χρόνιες αδυναμίες (π.χ. πελατειακές σχέσεις, οργανωτική δυσκαμψία).

Επίλογος

Η διατριβή επιχειρεί μία σφαιρική θεώρηση των περιφερειακών δομών του συνόλου της ελληνικής οικονομίας. Με αυτό τον τρόπο προστίθενται δύο νέα στοιχεία στην κατανόηση της ανιστης περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Καταρχήν, αναδεικνύεται η διαλεκτική ανάμεσα στις κοινωνικοοικονομικές αναδιαρθρώσεις στο χώρο και στους τομείς παραγωγής, ενώ αναγνωρίζονται και βασικές πολιτικοοικονομικές τομές στην εξέλιξη της ανισότητας (η ένταξη στο ευρώ, η αποχώρηση της πολιτικής από τον παραδοσιακό κεϋνσιανισμό). Ακόμα, συντίθενται δύο διαλεκτικές αφηγήσεις γύρω από μία κεντρική ιστορία για την ανάπτυξη, μία αφήγηση για τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ της κρατικής παρέμβασης, των περιφερειών και σχέσεων παραγωγής στην Ελλάδα και μία αφήγηση για την Αθήνα που δε-

σπόζει στο εγχώριο οικονομικό σύστημα. Τα δύο θέματα συνυφαίνονται μέσα από παράλληλες διαδικασίες, την άνοδο του τριτογενή τομέα και την ταχύρρυθμη συσσώρευση που εξυπηρετείται με τη νέα διεθνή ακτινοβολία του «ενός κέντρου» που αντλεί δυνατότητες συνολικά από την ελληνική Περιφέρεια.

Ειδικά υποστηρίζεται ότι το περιφερειακό πρόβλημα είναι πρόβλημα όχι των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών, αλλά της οικονομίας και της πολιτικής, όπως και της μίας κατεξοχήν δυναμικής περιφέρειας της ανάπτυξης που παρασύρει ολόκληρο το σύστημα σε μεγέθυνση και ευρωπαϊκή σύγκλιση, αλλά ταυτόχρονα, υπονομεύει τις προϋποθέσεις βιωσιμότητας της ίδιας διεύθεσης. Η θέση αυτή, διαφοροποιείται από τις συνήθειες γιατί αμφισβητεί το ότι η βελτίωση σε ορισμένους μακροοικονομικούς δείκτες ή η εισροή πρόσθετων πόρων στις περιφέρειες ήταν απόλυτα θετική εξέλιξη. Η εργασία υποστηρίζει ότι αναδείχθηκαν νέοι διαχωρισμοί και ανισότητες και τονίζει τη σημασία των μηχανισμών και των αναποτελεσματικότητων της κεντρικής παρέμβασης και των κοινωνικών αυτοματισμών που ακόμα και σε μία ευνοϊκή γενικότερη συγκυρία (π.χ. αύξηση των κοινοτικών ενισχύσεων, στροφή στο νέο τεχνοοικονομικό υπόδειγμα για την οι-

κονομία της γνώσης) υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες στην βελτίωση της χωρικής-κοινωνικής συνοχής.

Αναφορές

- Κουρλιούρος Η. (2009), *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζημιχάλης Κ. (2012), «Ανιση γεωγραφική ανάπτυξη και χωροκοινωνική δικαιοσύνη – αλληλεγγύη: Οι ευρωπαϊκές περιφέρειες μετά την οικονομική κρίση του 2009», *Γεωγραφίες*. No 19, 11-40.
- Allen J., Massey D., Cochrane A., Charlesworth J., Court G., Henry N., Sarre P. (1998), *Rethinking the region*. London, New York: Routledge.
- Harvey D. (2006a) *The Limits to Capital*. London, New York: Verso, 2nd edition.
- Harvey D. (2006b), *Spaces of Global Capitalism*. London, New York: Verso.
- Lefebvre H. (1974), *The Production of Space*. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
- Massey D. (1984), *Spatial divisions of labor: Social structures and the geography of production*. London: Macmillan Press.
- Massey D. (2007), *World City*. London: Polity Press.
- Massey D., Allen J., επιμ. (2001), *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία! Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο*.